

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל

ועם עכבר ראשים צו הלטיט (=אני מתחבר) (מכתב נ"ג).
 באותה תקופה עוד ידעו גם מלומדים לא־יהודים את
 מקור המלה. משפטן ובלשן גרמני מביא בספרו על רמאים
 גרמניים² מתוך דו"ח פלילי משנת 1734/5, המכיל בסופו
 מידון לשון הגנבים: *Achperosch compositum, ex Achper, eine
 Maus, et rosch, der Kopff... ein Mause-Kopff, metaphorice
 aber bedeutet dieses Wort einen Ertz-Dieb.*
 = עכפראש, צירוף, מן עכפר — ראש ... בהשאלה מובן המלה
 ג נ ב ש ב ג נ ב י ם .

ראינו, שהשם עכברוש, שנכנס לדיבור העברי בשנות
 השלושים ולמילונים עבריים, מיידית נלקח, ומתוך אי הבנת
 פירושו הנכון.

7. *Avé-Lallemant, Fr. Chr. B. Das deutsche Gaunerthum,*
 III, S. 125, die coburger Designation, Leipzig, 1862

ג ד ב ן - ע מ י צ ר פ ת י

שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו

כל אחד נתקל מדי פעם בפעם במלה דו־משמעית,
 אשר משמעיותיה מנוגדות זו לזו: אור שהוא גם 'ערב',
 כלומר 'חושך' («אור לארבעה עשר...»), קילוס שהוא 'שבח'
 וגם 'לעג'; או בשרשים שנגזרו מהם מלים בהוראות הפוכות,
 כגון דבר שכ"ח שהוא 'מצוי' דווקא, ולא «נשכח», כלומר
 'נעלם'. בשורות הבאות אאסוף דוגמות אחדות, כפי שליקטתי

אגב קריאה ושמיעה, וכפי שעלו בזיכרוני, ואשתדל לברר את התופעה.

אני פוטר את עצמי מהגדרה מדוקדקת של המושג „משמעויות הפוכות“, מתוך הנחה, שלכול ברור, שמושגים הפוכים הם גבוה ונמוך, פתח וסגר, נתן ולקח, יום ולילה. עוד עליי להעיר, שכאשר אציין משמעה של מלה, לא תמיד אציין את המשמעות הכללית או הרווחת, אלא אותו גוון של משמעות שנוגע לסקירתנו. את המלים אקח מכל שכבות לשוננו, למן המקרא ועד היום.

אביא תחילה שרשים, שמכל אחד מהם גזורות צורות בהוראות מנוגדות, ואחר כך מלים המקבצות בהוראתן דבר והיפוכו. כל קבוצה אסדר, במידת האפשר, לפי סדר הזמנים.

1. שירש — 'עקר את השורש'; השריש =
'הפה שורש'

אחת ההוראות של בניין פיעל של פעלים גזורי-שם היא שלילת השם, שהפועל גזור ממנו: כך נמצא בתנ"ך דיִשן במשמע 'הסיר את הדשן'; זינב — 'קיצץ את הזנב', סיעף — 'קיצץ את הסעיפים, את הענפים', סיקל — 'הסיר את האבנים', שירש — 'הוציא את השורש מן הקרקע', ובלשון חכמים עוד זירד, ייבל, פירק, קיווץ (הסיר קוצים), תילע (הסיר תולעים) ¹.

---

1. ראה: ברגשטר, דקוק עברי, חלק ב, § 17c; סגל, דקוק

לשון המשנה, § 202 ג.

על ידי זה מתהווה התופעה, התמוהה לכאורה, של שורש אחד המביע שני מושגים מנוגדים, בבניינים שונים, או אף בבניין אחד, כגון משורש סקל: "והוציאֹהוּ וּסְקָלוֹהוּ (ציווי מבניין קל, 'השליכו עליו אבנים') וימות" (מל"א כא, י), "וַיִּסְקֶל (בניין פיעל) באבנים את דוד" (שמ"ב טז, ז) לעומת "ויעזקהו ויסקלהו" ('הסיר ממנו את האבנים') ויטעהו שרק", (יש' ה, ב), "סולו סולו המסילה סקלו מאבן" (יש' סב, י). ומן שרש: "וַיִּשְׂרֹךְ ('יוציא את שורשך') מארץ החיים" (תה' נב, ז) לעומת "יִשְׂרֹשׁ (=יעמיק שורש) יעקב יציץ ופרח ישראל" (יש' כז, ו); "נטעתם גם שרשו" ('הפז שרשים, יר' יב, ב) לעומת "וצאצאי ישרשו" ('יעקרו שורשיהם, איוב לא, ח).

אמרתי, שתופעה זו תמוהה לכאורה — ואמנם ביתר התבוננות נכיר, שהלשון העברית עושה על ידי בניינים ומשקלים מה שהלשונות ההודו-אירופיות עושות על ידי תחיליות. גם באנגלית, למשל, אפשר ליצור ממלה אחת מלה אחרת המביעה את שלילת המלה שנגזרה ממנה, אלא שבאנגלית נעשה הדבר על ידי צירוף אחת התחיליות un-, in-, dis- וכיו"ב, כגון to dismast — 'הסיר את התורן' (mast); incomplete; — 'לא שלם' (complete); unclean — 'מלוכלך, לא נקי' (clean).

תופעה דומה מצויה גם בפעלים הגזורים משמות המספר: "וישלש את העם" (פיעל, שמ"ב יח, ב) פירושו חילק אותו לשלושה חלקים, ואילו "החוט המשולש" (קה' ד, יב) הוא כפול שלוש פעמים — מכאן שפועל אחד מביע גם חילוק וגם כפל.

כך נוהג גם הפועל עקר, שמשמעו 'שירש', מן עיקר ('שורש'). אלא שכאן הפועל גזור-השם בא בבניין קל, ולא דווקא בפיעל. ובעניין זה יש להזכיר «עקרת הבית», שבפסוק שבתהלים קיג, ט היא 'האישה העקרה שבבית', שאין לה בנים; ואילו בשימוש המאוחר של המליצה המקראית היא 'בעלת הבית', העיקר והשורש של הבית.²

2. רגע = 'הסעיר'; מרגיע — 'השקט'
 שתי ההוראות מצויות במקרא, «רגע הים ויהמו גליו» (יש' נא, טו = יר' לא, לד) — «הלוך להרגיעו ישראל» (יר' לא, א), ובלשונו התקיימה רק המשמעות השנייה.
 את השורש רגע בעניין 'שקט' קושרים לערבית רגע — 'חזר', ולכן הרגיע עניינו 'החזיר למנוחה'.³ לא ברור מקורו של רגע בעניין 'הסעיר, זעזע', שממנו אולי נובעת המלה רגע, 'פרק זמן קצר ביותר' כלומר 'הרף עין'. אולם פרופ' טורסיני סבור, שאין «רגע» אלא שורש אחד ומשמעות אחת, שבה מתפרשים כל המקראות.⁴

3. המריץ = 'החלה'; נמרץ = 'חזק'
 השורש מרץ זהה מבחינה אטימולוגית לארמית מרע ולערבית מרצ, שמשמעותם 'חלה', ויש שבדרך זו פירשו «מה ימריצך» (איוב טז, ב) — 'מה יעשה אותך חולה, ויחבל

2. ראה: אבן-שושן, המילון החדש.

3. מילון מקראי של בראון-זרייבר-בריגס (= בדי'ב).

4. הערה במילון של בן-יהודה.

נמרץ" (מיכה ב, י) כמקביל ל"מכה נחלה" (יר' יד, יז) 5.
אולם אין משמעות זו מתאימה לכל שימושי השורש שבקרא,
כגון "מה נמרצו אמרי יושר" (איוב לו, כה); ועל כן כתב
רד"ק בספר השרשים, שכל צורות השורש הזה "עניינם
חוזק ותוקף", וכן שימושו היום.

אולם ייתכן, כי 'חולי' ו'תוקף' מובעים בשורש אחד,
אם כי לא קל לתאר את השתלשלותה הסימנטית.

4. סַכַל = 'שוטה'; הסתכל = 'התבונן'
מצאנו במקרא שני שרשים, שכל שעניינו 'בינה',
וסכל שעניינו 'טיפשות'. כתוב, למשל, "מכל מלמדי השכלתי"
(תה' קיט, צט); "ומי יודע החכם יהיה או סכל" (קה' ב, יט).
בזמן בית ראשון, כאשר היו שלוש פונימות נבדלות קיימות
ש, ט, ס — היו שני השרשים האלה שונים זה מזה בהגייה.
אולם כאשר, בעקבות הארמית, התלכדו ט — ס לפונימה
אחת, נעשו שני השרשים הומופוניים, כלומר נבדלים
בכתיבה בלבד, אך לא בהגייה; זהות ההגייה הביאה לעתים
ערבוביה אף בכתיבה, כעדות המלה שכלות בקהלת א, יז
(ואתנה לבי לדעת חכמה ודעת הוללות ושכלות) שמשמעה
'טיפשות', והיא כתובה באות ט על אף שעניינה מוכיח שהיא
גזורה מן השורש "סכל".

בסורית ובארמית של התלמוד הבבלי כל הצורות
הגזורות מן השורש "שכל" נכתבו באות ס (כדרכן של לשונות

---

5. מילון בדיב.

אלו בענין זה), ועל ידי כך נוצר זוג שורשים סכל = 'הבין',
 וממנו הסתכל; סכל = 'היה שוטה', הומונימיים לחלוטין.
 אלה הם מן ההומונימים הקרואים אטימולוגיים, שנוצרים
 על ידי הזדהות של שרשים, שהיו לכתחילה שונים,
 מחמת מעתקים פוניטיים, שמביאים פונימות שונות לידי
 התלכדות (במקרה זה $\omega < \sigma$).

אולם יש להזכיר את דעתו של מרקס⁶, אשר סבר כי יש
 בסורית שורש סכל אחד, שמשמעויותיו המנוגדות התפתחו ממשמעות
 אחת, בדומה למשמעויות השונות של השורש הערבי סכל (בש"ן
 ימנית): השם שכל הוראתו 'צורה, תמונה, והפועל בבנין ב' משמעו
 'צייר, תיאר' (כלומר 'תיאר את צורת הדבר', ודומה לזה 'הבין'), ואילו
 בבנינים א' וד' משמעו 'היה בספק' (כלומר 'לא הבין את צורת
 הדבר', ודומה 'לא ידע, היה שוטה'). לפי הסבר זה שני השרשים הם
 מן ההומונימים הסימנטיים, שנוצרים מתוך שורש אחד על
 ידי התפצלות המשמעות. אולם העובדה, שבלשון המקרא שני השרשים
 נבדלים הם, מקשה על האטימולוגיה הזאת.

בטקסטים של לשון חכמים לא נמצא השורש המקראי
 "סכל", והשורש שכל משמש רק בבנין התפעל, שלא היה
 במקרא, ונכתב באות ס כבארמית: "הסתכל בשלשה דברים
 ואין אתה בא לידי עבירה" (אבות ג, א).

בעברית המודרנית השורש סכל המקראי כמעט שאינו
 משמש (אחרי שהיה רווח בימי הביניים כתרגום של הפועל
 הערבי ג'הל). יש להניח, כי ההומונימיה עם שכל הפריעה

A. Merx, Chrestomathia Targumica, Berlin 1888, p. 245 .7

להבנה, ולכן יצא השורש מן השימוש. ואמנם אם תשמע משפט כגון "עתה הספלת עשו" (בר' לא, כח), לא תדע, אם כוונת המדבר לומר לך, שנהגת כחכם או כטיפש. אשר לשורש שכל, צורותי המצויות במקרא נכתבות באות ש, כגון שכל, משפיל, השפיל, ואילו הצורה הסתכל, שנתחדשה בלשון חכמים, נכתבת באות ס. והנה המלים סכל והסתכל, שהוראת היסוד שלהם הפוכה, נראות, כאילו הן גזרות משורש אחד.

(המשך יבוא)

יהודה לוי טוקטלי

מונחים ומושגים בתחזית*

כולנו מאזינים יום יום לתחזית המטאורולוגית, הנמסרת בשידורים לתועלתו של הפרט ושל החברה למטרות כלכליות, ארגוניות ואחרות.

כדי שאמנם נדע ונשכיל למצות את מלוא התועלת מן התחזית, חשוב לנו, שנדע ונכיר את המושגים והמונחים, השגורים בפיו של חזאי והמהווים את מילון התחזית. חשוב הוא, שגשר המלים שבין אומר לשומע, בין גותן למקבל, בין

---

* המחבר הוא מנהל מחלקת החיזוי בשירות המטאורולוגי. דבריו אלו נתפרסמו לראשונה בקובץ "הדרכה בכתב לעובדי השירות המטאורולוגי — על פעולות החיזוי".